

O POCHODZENIU POMORSKICH GROBOWCÓW BEZKOMOROWYCH KULTURY PUCHARÓW LEJKOWATYCH

ON THE ORIGIN OF THE POMERANIA LONG BARROWS OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE

Dobrochna Jankowska

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland

ABSTRACT. The article presents a short overview of discussion on the origin of the Funnel Beaker Culture in particular regions of Pomerania. In particular, an origin of the Pomerania long barrows with a stone construction is debated. The study implies that prototypes of these monuments are to be found in the Lower Elbe region and influences from Kujavia are only detectable in the latest phase. The article tackles also a theory linking an emergence of long barrows with the late Danubian tradition („long houses”).

Grobowce bezkomorowe są specyficzną formą megalitu, charakterystyczną szczególnie dla grupy wschodniej KPL. Zbudowane są z głazów narzutowych, tworzących prostokątną, trapezową lub trójkątną obstawę – ramę otaczającą nasyp ziemny lub kamienno-ziemny. Konstrukcja obstawy, obecność lub brak dodatkowych konstrukcji pod nasypem, sposób pozyskiwania ziemi i metoda usypania kurhanu, a także forma i liczba grobów oraz zastosowany ryt pogrzebowy stanowią cechy różnicujące poszczególne grobowce. Różnią się one także rozmiarami. Najwięcej obiektów bardzo dużych, o długości przekraczającej 100 m, w świetle obecnego stanu badań należy do grupy posiadającej obstawę w kształcie wydłużonego trójkąta. Drugie w kolejności co do rozmiarów są grobowce z obstawą prostokątną. Wśród form trapezowatych znajdują się zarówno konstrukcje niewielkie, o długości 13–20 m, jak i większe, dochodzące do 60 m.

W archeologii europejskiej pojęcie grobowca bezkomorowego rozszerza się niekiedy na inne obiekty z długimi nasypami, posiadające czasem obstawę drewnianą, niemegalityczną ramę kamienną lub obie te konstrukcje¹.

Grobowce bezkomorowe wszystkich typów rejestrowane są na obszarze zachodniej, północnej i środkowej Europy oraz na Wyspach Brytyjskich. Występują w różnym nasyceniu, grupując się szczególnie na terenach Dolnej Saksonii, w środkowej i północnej

¹Midgley 1985.

Jutlandii oraz na ziemiach polskich. Najbardziej rozpowszechnioną terytorialnie formą są obiekty trapezowate. Formy prostokątne występują głównie na zachód od Odry, a trójkątne charakterystyczne są niemal wyłącznie dla obszaru Kujaw i przyległych partii Wielkopolski, gdzie określa się je mianem grobowców kujawskich. W polskiej literaturze przedmiotu, szczególnie starszej, nazwę tę rozciąga się na wszystkie neolityczne kamienne grobowce bezkomorowe. Moim zdaniem, powinna być ona używana wyłącznie dla obiektów z obstawą trójkątną, gdyż wyróżniają się one zdecydowanie spośród innych.

W zasięgu grupy wschodniej KPL znajduje się, poza Kujawami, kilka innych regionów, w których zarejestrowano grobowce bezkomorowe z obstawą megalityczną. Występują one na Dolnym Śląsku², na ziemi chełmińskiej oraz na Pomorzu. Bardzo intensywne procesy dewastacyjne, które szczególnie XIX w. spowodowały zniszczenie większości tych obiektów, utrudniają oszacowanie pierwotnej ich liczby oraz ustalenie, czy stwierdzona wypowość występowania grobowców odpowiada ich rzeczywistemu rozprzestrzenieniu. Niedawne odkrycia nowych cmentarzysk w Strzelinie (Dolny Śląsk) i Mostowie na Pomorzu³ dowodzą niezbicie, że nie mamy w tej mierze pełnego rozeznania. Wiadomo jednak, że najliczniej w skali europejskiej występowały one na Pomorzu (ponad 300 obiektów) oraz na Kujawach, gdzie jeszcze w XIX w. było ich przynajmniej 260 (ostatnio K. Gorczyca⁴ dotarł do nieznannej wcześniej notatki E. Raczyńskiego o skupisku ponad 150 grobowców z okolic Kleczewa). W porównaniu z liczbą około 110 obiektów bezkomorowych KPL znanych łącznie z innych regionów Europy⁵ jest to liczba rzeczywiście imponująca, uprawniająca do uznania megalitycznego grobowca bezkomorowego za jeden z podstawowych wyznaczników grupy wschodniej KPL.

Na terenie Pomorza grobowce bezkomorowe występują w rejonie Dolnej Odry i Zalewu Szczecińskiego oraz na terenach otaczających Zastoisko Pyrzyckie⁶. Drugie wyraźne skupisko tych obiektów znajduje się w dorzeczu środkowej Łupawy⁷. Mniejsze, kilkuobiektywne koncentracje lub pojedyncze obiekty występują w okolicach Koszalina i Sławna⁸.

Geneza KPL na Pomorzu nie została kompleksowo rozpoznana, choć w ostatnich latach notujemy w tej dziedzinie znaczne postępy. Problemem pozostaje szczególnie odтворzenie dziejów tej kultury na Pomorzu Zachodnim, gdzie podejrzewamy istnienie oddzielnego, dolnoodrzańskiego ośrodka inicjalnego⁹, w którego tworzeniu i rozwoju stylistycznym miały udział protonelityczne ugrupowania nadbrzeżne oraz impulsy pochodzenia wielkopolskiego i dolnośląskiego. Podobnie zapewne kształtowała się grupa łupawska, dla której ciągle nie można wykluczyć istnienia ośrodka inicjalnego w okolicach

² Wojciechowski 2005.

³ Ilkiewicz 2001.

⁴ Gorczyca 2005.

⁵ Midgley 1985, s. 30.

⁶ Chmielewski 1952; Sprockhoff 1967.

⁷ Wierzbicki 1998.

⁸ Gorczyca 1976; Ilkiewicz 2001.

⁹ Jankowska 1990; Galiński 2005.

Dąbek koło Darłowa. W wypadku grupy łupawskiej udało się ustalić, że pierwsze impulsy kulturowe typu pucharowego pochodzą z dna Dolnej Łaby¹⁰ i są znacznie silniejsze niż cechy podobnego pochodzenia, które udaje się rozpoznać na Pomorzu Zachodnim. Natomiast wpływy z właściwej grupy wschodniej, pochodzenia kujawskiego lub chełmińskiego, są nieco późniejsze i nie mają ciągłego charakteru (bardzo słaba frekwencja elementów typu lubońskiego¹¹). Pomorze Wschodnie było niezbyt intensywnie penetrowane przez ugrupowania kujawskie i chełmińskie, głównie w fazie wióreckiej. W świetle najnowszych badań¹² zarysowuje się tu niewielkie, nie do końca jeszcze rozpoznane skupisko osadnicze w dolinie Wierzycy.

W świetle powyższych ustaleń szczególnego znaczenia nabiera kwestia pochodzenia występujących na Pomorzu grobowców bezkomorowych, to znaczy wskazania, czy są one na tym terenie częścią „pakietu” kulturowych cech dolnośląskich czy kujawskich. Na marginesie tych rozważań konieczne będzie także odniesienie się do generalnych koncepcji dotyczących genezy tych obiektów. Problem ten spróbujemy naświetlić, poszukując kolejno analogii formalnych dla obiektów pomorskich, a następnie analizując detale obrządku pogrzebowego, elementy wyposażenia grobów oraz ich chronologię.

Pomorskie grobowce bezkomorowe występują w skupieniach (tworząc cmentarzyska) oraz pojedynczo. Wielkość cmentarzysk jest trudna do oszacowania, ale źródła XIX-wieczne wspominają o skupiskach liczących ponad 20 obiektów¹³. Największe zachowane do dziś cmentarzysko na stan. 2 w Łupawie liczy 11 obiektów megalitycznych. Wszystkie zbadane cmentarzyska są wielofazowe. Na niektórych (bardzo rzadko) spotyka się też atypowe formy komorowe. Wydaje się natomiast, że regułą było występowanie na tych cmentarzyskach niemegalitycznych grobów płaskich.

Nekropolie zlokalizowane są poza osadami, ale w dość bliskim ich sąsiedztwie (w odległości nie przekraczającej 2 km¹⁴). Przy lokalizacji cmentarzysk nie starano się szczególnie o wybór eksponowanego terenu. Nie zawsze też próbowano wzmocnić monumentalność obiektu, lokując go na naturalnym wyniesieniu terenowym. O ile grobowce z Pomorza Zachodniego mają raczej jednolitą orientację i występują w układach uporządkowanych, o tyle na cmentarzyskach grupy łupawskiej orientacja obiektów jest zróżnicowana, a grobowce budowane są z reguły w niewielkich odległościach od siebie. Przestrzeń między nimi jest często wykorzystywana przez obiekty towarzyszące współczesne lub młodsze (w tym groby płaskie).

Wszystkie dotąd zbadane wykopaliskowo pomorskie grobowce bezkomorowe charakteryzują się następującymi cechami:

– kształt obstawy jest niemal zawsze trapezowaty, bardzo rzadko – prostokątny. Informacje archiwalne o grobowcach trójkątnych z Pomorza Zachodniego nie znajdują

¹⁰ Wierzbicki 1999, s. 244

¹¹ Jankowska 1980, s. 151; Wierzbicki 1999, s. 244–252.

¹² Felczak 1984; 1998.

¹³ Chmielewski 1952.

¹⁴ Wierzbicki 1992, s. 73.

potwierdzenia¹⁵; obiekty grupy łupawskiej mają często charakterystycznie łukowato uformowaną ścianę czołową;

– mimo dostępności budulca o dużych gabarytach do konstruowania obstawy wybierano głązy rzadko przekraczające 1 m wysokości; kamienie wkopywano blisko siebie, co eliminowało konieczność dodatkowego uszczelniania ściany, starając się zachować opadającą ku wierzchołkowi obiektu linię górnej krawędzi obstawy;

– przestrzeń wewnątrz obstawy była poprzecznie dzielona na sektory; zdarzały się także inne przejawy organizacji przestrzeni obiektu za pomocą układów kamieni o wielkości porównywalnej z głazami obstawy lub niewiele mniejszych; na zewnątrz, w części czołowej grobowców o większych rozmiarach występowała ława kamienna;

– nasyp budowany był z dwóch warstw: dolnej – kamiennej, ułożonej z kilku poziomów bruku ze średniej wielkości otoczków, oraz górnej – ziemnej; prawdopodobnie całkowita wysokość nasypu nie była zbyt imponująca¹⁶;

– dla grobowców pomorskich charakterystyczny jest birytualizm; formy grobów są zróżnicowane, od jam szalowanych drewnem, przez jamy z obstawą i brukiem kamiennym do pochówków warstwowych;

– wyposażenie grobów może być bogate (kilka naczyń, paciorki bursztynowe, „skarb” krzemienisty) lub zupełnie symboliczne (orzech laskowy w grobie dziecka w grobowcu 1 na stan. 2 w Łupawie).

– w obrębie obstawy lub pod nią mogą występować nie związane z pochówkami depozyty ceramiki.

Chronologia pomorskich grobowców bezkomorowych w świetle obecnego stanu badań obejmuje okres między 3250 a 2700 p.n.e. (konv.). W grupie łupawskiej występują dwa okresy, jak się wydaje, zwiększonej intensywności ich budowy: w fazie Ł II (3150–3050 p.n.e.) i w fazie Ł IVa (2850–2700 p.n.e.)¹⁷. Badane wykopaliskowo cmentarzyska z Pomorza Zachodniego odpowiadają czasowo raczej tej drugiej fazie¹⁸.

Obiekty bezkomorowe z Pomorza mogły pełnić zarówno swą podstawową funkcję, jak i – w wypadku obiektów występujących pojedynczo – służyć jako punkty graniczne, wyznaczające zasięg terytorium eksploatowanego przez grupę, a nawet jako drogowskazy na szlakach komunikacyjnych¹⁹. Ponieważ żaden z samotnie stojących obiektów tego typu nie został zbadany, trudno stwierdzić, czy były one także grobowcami.

Lokalizacja pomorskich grobowców bezkomorowych, wyłączając grupę łupawską, w zasadzie odpowiada sytuacji obserwowanej na innych obszarach. Warto odnotować, że na zachód od Odry obiekty te znacznie częściej występują pojedynczo bądź w dużym rozproszeniu. Duże cmentarzyska złożone wyłącznie z takich konstrukcji znane są jedynie z ziem polskich. O ile przy tym na Kujawach zdarza się wykorzystywanie pod

¹⁵ Wierzbicki 1992, s. 77.

¹⁶ Tamże, s. 79.

¹⁷ Wierzbicki 1999, s. 246.

¹⁸ Wiślański 1984, s. 22; Chłodnicki 1997, s. 215.

¹⁹ Wierzbicki 1998, s. 58.

nekropolię terenu wcześniej zamieszkanego (np. Sarnowo²⁰), o tyle cmentarzyska pomorskie zakładane były na surowym korzeniu lub, być może, na nie uprawianym już polu (Łupawa, stan. 15)²¹.

Kształty obstaw obiektów pomorskich oraz ich wymiary zbliżone są bardziej do tego, co obserwujemy na obszarach zaodrzańskich i na Dolnym Śląsku. Są to przede wszystkim formy trapezowate średnich rozmiarów. Nie udało się potwierdzić obecności na Pomorzu grobowców o obstawach trójkątnych, charakterystycznych dla grobowców kujawskich. W odniesieniu do grupy łupawskiej J. Wierzbicki²² dość stanowczo stwierdza, że dane archiwalne o występowaniu w jej zasięgu obiektów typu kujawskiego są niewiarygodne. Niektóre obstawy obiektów pomorskich wykazują jednak pewne podobieństwa do wzorców kujawskich. Dotyczy to największych budowli, które czasem mają jedną dłuższą ścianę charakterystycznie zakłęśniętą (Łupawa, stan. 18, szczególnie grobowiec 1)²³. Na tym jednak podobieństwo w zasadzie się kończy. Znacznie więcej zbieżności formalnych można znaleźć z obiektami znad Dolnej Łąby czy Jutlandii. Widać je na przykład w sposobie konstrukcji nasypu i w zwyczaju dzielenia wnętrza grobowca na części. Pierwowzorów obstaw prostokątnych także chyba należy szukać na zachodzie, gdzie ta forma jest bardziej popularna. Birytualizm również zdecydowanie częściej potwierdzony jest na zachodzie²⁴.

W obiektach pomorskich, poza incydentalnym przypadkiem domniemanego wystąpienia drewnianego szalunku w jamie grobowej grobowca 1 na stan. 18 w Łupawie nie zaobserwowano występowania konstrukcji drewnianych, stosunkowo częstych na Kujawach. Wyposażenie grobów jest na Pomorzu w porównaniu z Kujawami relatywnie bogatsze. W grobowcach kujawskich nie zaobserwowano dotąd pochówków ciała palnych.

Zróznicowanie funkcjonalne grobowców bezkomorowych może być zjawiskiem powszechnym. J. Hodder²⁵, opierając się głównie na źródłach zachodnioeuropejskich, stwierdza, że grupują się one przeważnie na peryferiach ekumeny wstęgowej. J. Hoika²⁶ próbował, co prawda wykorzystując wszelkiego typu megality, wyznaczać przy ich użyciu granice neolitycznych stref trwale odlesionych. Ostatnio K. Górczyca²⁷, analizując lokalizację obiektów tzw. kleczewskiego skupiska grobowców kujawskich, zauważył, że pojedyncze obiekty występują tam na granicy strefy czarnoziemnej i uznał, że są one „kamieniami granicznymi” wyznaczającymi zasięg użytkowanej rolniczo strefy intensywnego osadnictwa KPL. J. Wierzbicki²⁸ bardzo przekonująco wykazał istnienie ograniczonego megalitami tzw. łupawskiego mikroregionu osadniczego.

²⁰ Kruk, Milisauskas 1999, s. 106.

²¹ Jankowska 1975, s. 37.

²² Wierzbicki 1999, s. 75.

²³ Weber 1983, tabl. XIV.

²⁴ Wierzbicki 1992, s. 83–87.

²⁵ Hodder 1999, s. 31.

²⁶ Hoika 1990.

²⁷ Górczyca 2005.

²⁸ Wierzbicki 1998.

Materiał ceramiczny występujący w grobowcach z Pomorza zawiera zawsze pewne cechy wywodzące się z szeroko pojętej grupy północnej KPL, nawiązujące szczególnie do stylistyki nadłabskiej. Bardzo wyraźnie cechy te są widoczne w grupie łupawskiej. Równocześnie w obiektach tych, wyłączwszy kilka najlepiej zachowanych naczyń (Ł. 15, gr. 4; Ł. 18, gr. 1; Ł. 2, gr. 5), które wyglądają na importy, brakuje ceramiki o cechach jednoznacznie „niżowych”.

Chronologia grobowców kujawskich w świetle najnowszych szacunków zamyka się w obrębie wczesnych faz KPL (faza I?-IIIa(IIIb?) wg A. Koško), to znaczy między około 3500–2800 p.n.e.. Najstarszy grobowiec grupy łupawskiej (nr 2 ze stan. 15 w Łupawie) J. Wierzbicki²⁹ skłonny jest datować już na schyłek fazy ŁIb, czyli na około 3150 p.n.e. Jego zdaniem dopiero od fazy następnej (ŁII) w regionie łupawskim dają się zauważyć pierwsze, słabe świadectwa kontaktów z obszarem Kujaw lub ziemi chełmińskiej. Grobowce wykazujące omawiane wyżej podobieństwa do grobowców kujawskich zaliczane są przez J. Wierzbickiego do fazy ŁIVa (2850–2600 p.n.e.)³⁰, a więc, jeśli te szacunki są prawidłowe, powstawały wtedy, gdy w regionie kujawskim w zasadzie przestano już takie budowle wznosić. Datowanie grobowców bezkomorowych w Europie Zachodniej jest bardzo nieprecyzyjne, nie tylko ze względu na słaby stan ich zachowania, ale i ze względu na znaczne rozbieżności w klasyfikacji tychże. Zgodnie z ustaleniami M. Midgley³¹, obiekty z Jutlandii nie były budowane przed 3200 p.n.e. (daty wyraźniej powiązane z tymi obiektami oscylują między 3060 (Lindebjerg) a 2900 p.n.e. (Konens Hoj)), natomiast obiekty z obszaru Dolnej Łaby mogły, według J. Wierzbickiego, powstać już około 3250 p.n.e. Autor ten³² przekonująco wykazuje, że korzenie grupy łupawskiej znajdują się w rejonie Dolnej Łaby, a bardziej precyzyjnie – w rejonie Lauenburg-Stormarn w południowym Holsztynie. Znajduje się tam skupisko grobowców bezkomorowych (Sachsenwald), a forma niektórych z nich, szczegóły konstrukcyjne oraz birytualny obrządek pogrzebowy i cechy stylistyczne ceramiki świadczą wyraźnie, że tu należy szukać wzorców kulturowych dla najwcześniejszych faz grupy łupawskiej. Tym samym można uznać za udokumentowaną tezę, iż idea budowy pomorskich grobowców bezkomorowych jest pochodzenia zachodniego i dopiero kilkaset lat później została lekko zmodyfikowana pod wpływem impulsów płynących ze strefy wielkodolinnej. Ludność grupy łupawskiej stosowała przy budowie swych grobowców także szereg własnych, oryginalnych rozwiązań, gdzie indziej nie spotykanych.

Powyższe ustalenia wyjaśniają, skąd i w jakiej kolejności idea obiektów bezkomorowych docierała na Pomorze. Można jeszcze rozważyć, skąd generalnie wywodzi się idea budowy takich obiektów. Mimo że można odnieść wrażenie, iż hipoteza łącząca grobowce bezkomorowe z długimi domami ludności późnowstęgowej zyskała powszechną akceptację, a próby wyjaśnienia transformacji ideowej domu w grobowiec są coraz bardziej

²⁹ Wierzbicki 1999, s. 246.

³⁰ Tamże.

³¹ Midgley 1985, s. 222.

³² Wierzbicki 1998, s. 53.

wnikliwe i szczegółowe³³, ciągle pozostają wątpliwości, nie pozwalające na zamknięcie dyskusji na ten temat. Mimo że historyczne już zapytania K. Jażdżewskiego³⁴ w tej kwestii, wskazujące na wyraźną w każdym aspekcie, poza samym kształtem, kontrastowość obu tych budowli, są przez niektórych współczesnych autorów lekceważone, nie można, moim zdaniem, całkowicie ich ignorować. Nie wdając się w przytaczanie bardzo już rozbudowanych wywodów różnych autorytetów, chciałabym zwrócić uwagę tylko na kilka szczegółów.

Ustalenia J. Hoddera³⁵ wskazywałyby, że długie grobowce bezkomorowe pojawiły się niezależnie w dwóch regionach Europy: w enklawie kujawskiej oraz w Nadrenii, skąd rozprzestrzeniły się na północ i zachód, wyznaczając w Europie Zachodniej pośrednio zasięg tamtejszego osadnictwa późno- i epiwstęgowego. Miało to mieć związek z odmiennym stylem osadnictwa społeczności uczestniczących w procesie transformacji systemowej. W osadnictwie tym, o charakterze rozproszonym, dom i osiedle przestawały pełnić funkcję ogniska wspólnotowego. Miało to zaowocować, w drodze dość skomplikowanych procesów myślowych, odebraniem znaczenia domowi dla żywych i przeniesieniem go na dom dla zmarłych, do którego odchodzi się, wracając w ten sposób do wspólnoty.

J. Hodder³⁶, cytując A. Sherratta, dopatruje się bardzo licznych podobieństw formalnych między trapezowatymi grobowcami bezkomorowymi a długimi domami wstęgowców. Zagadnienie to rozpatruje globalnie, nie przejmując się specjalnie faktem, że największe podobieństwo występuje między domami kultury brzesko-kujawskiej a grobowcami z obstawą trapezowatą, które w regionie kujawskim akurat są bardzo nieliczne. Natomiast z kultury rösseńskiej znane są obok chat trapezowatych także budowle prostokątne, nawiązujące kształtem i sposobem budowy do chat KCWR lub zupełnie specyficzne budowle „łodzowie”. Może to znaczyć, że budowniczości grobowców nie byli wiernymi naśladowcami. Także hipoteza o jednoczącym grupę „domu dla zmarłych” znacznie lepiej pasuje do grobowców komorowych, które, jako mogiły zbiorowe, używane przez pokolenia, niewątpliwie egzystowały w świadomości grup jako wyraźny punkt odniesienia. Tymczasem obiekty bezkomorowe nie były w zasadzie przeznaczone do wielokrotnego użytku, a niekiedy w ogóle nie były budowane w celach cmentarnych.

Zastanawia także inna kwestia. Zgodnie z inną teorią J. Hoddera³⁷ jedną z najważniejszych przyczyn transformacji społeczności zbieracko-łowieckich w ugrupowania rolnicze były przyczyny natury ideologicznej. Sposób postrzegania świata i związany z tym zespół czynności rytualno-magicznych praktykowanych przez silnie ekonomicznie grupy późnowstęgowe miał być atrakcyjny dla ludności zbieracko-łowieckiej. Ponieważ ówczesnie obowiązujący rytuał regulował wszelkie czynności i zachowania ludzkie i stanowił z nimi nierozzerwalną całość, przyjęcie nowego światopoglądu musiało się dokonać

³³ Sherratt 1990; Czerniak 1994; Hodder 1990.

³⁴ Jażdżewski 1970, s. 29.

³⁵ Hodder 1999, s. 31.

³⁶ Tamże.

³⁷ Hodder 1984.

łącznie z przyjęciem nowych rozwiązań gospodarczych. Teza ta wydaje się bardzo przekonująca i chyba najlepiej tłumaczy zachodzące na Niżu procesy neolityzacyjne, co nie znaczy, że w procesach tych nie odegrały roli także inne czynniki ekonomiczne czy społeczne. Hipoteza ta ma jednak sens wtedy, gdy przyjmiemy, że cały ten „pakiet ideologiczno-gospodarczy” był przyjmowany w całości, gdyż, jak słusznie zauważa S. Kukawka³⁸, odejście od rytuału, czy nie dość dokładne jego przestrzeganie mogło w świadomości ówczesnych ludzi być kojarzone z niepowodzeniami w sferze gospodarczej i wszelkimi innymi nieszczęściami. Jak więc wytłumaczyć fakt, że społeczności KPL, a także inne europejskie ugrupowania pucharowe wykazują w sferze kultury duchowej daleko idące odmienności w stosunku do modelu wstęgowego, widoczne szczególnie właśnie w obrzędzie pogrzebowym³⁹? Od samego początku swego istnienia nie są naśladowcami, lecz stosują własne rozwiązania technologiczne i odmienną symbolikę. W kulturach pucharowych nie spotyka się na przykład idoli kobiecych. W materiale archeologicznym wczesnych faz KPL nie dostrzegamy śladów okresu, w którym ten nowy system zostaje przejęty i zweryfikowany jako nieskuteczny.

W świetle powyższego, niezwykle istotna staje się kwestia odkrywanych ostatnio coraz powszechniej (lub reinterpretowanych) grobowców palisadowych KPL. Szczególnie ważne wydaje się potwierdzenie ich występowania w czarnoziemnej strefie Kujaw⁴⁰, wyjątkowo nasyconej osadnictwem wczesnopucharowym⁴¹. Analogie między długimi domami wstęgowymi a grobowcami z obstawą drewnianą są zdecydowanie bliższe. Podążając za hodderowskim tokiem myślenia, budowanie przez rozpraszającą się grupę drewnianego domu dla zmarłych można tłumaczyć jako próbę sprostania przez nią, w niesprzyjających już realiach, obowiązującym wymogom formalnym i rytualno-magicznym. Dalszym etapem tego postępowania mogła być decyzja o budowie obiektów kamiennych jako bardziej trwałych, a ich monumentalny charakter mógł być rekompensatą za niedotrzymanie reguły. Niestety, nie wiadomo na razie dokładnie, jakie są relacje chronologiczne między obiektami drewnianymi i kamiennymi.

Kamienny grobowiec przestał więc być normalnym domem dla zmarłego, a stał się metaforą domu, a wkrótce zyskał dodatkowe znaczenie symboliczne, nie tyle jednoczące, ile zamykające grupę na jej terytorium⁴². Izolacja ta nie była jednak zbyt szczelna, o czym może świadczyć zarówno nagminne wykraczanie osadnictwa KPL poza ową hipotetyczną linię graniczną, jak i sporadyczna obecność w obrębie strefy „zamkniętej” stanowisk przypisywanych współczesnym KPL innym kulturom neolitycznym, a także płynące z tych kultur silne i najwyraźniej chętnie przejmowane oddziaływania, widoczne choćby w stylistyce ceramiki.

³⁸ Kukawka 1997, s. 30–31.

³⁹ Cofita-Broniewska, Koško 2002, s. 37.

⁴⁰ Koško 1976; Czerniak 1994, s. 132.

⁴¹ Czerniak 1994, s. 130.

⁴² Wierzbicki 1998, s. 57; 1999, s. 205.

BIBLIOGRAFIA

- Chłodnicki M.
1997 *Megalithic Graves in Western Pomerania*, (w:) *The Built Environment of Coast Areas during the Stone Age. The Baltic Sea-Coast Landscapes Seminar, Session No. 1*, red. D. Król, Gdańsk, s. 214–216.
- Chmielewski W.
1952 *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań* [Résumé]. Poznań.
- Cofta-Broniewska A., Koško A.
2002 *Kujawy w pradziejach i starożytności*, Inowrocław – Poznań.
- Czerniak L.
1994 *Wczesny i środkowy okres neolitu na Kujawach. 5400–3650 p.n.e.* [Sum.: Early and Middle Period of the Neolithic in Kuiavia], Poznań.
- Felczak O.
1984 *Zagadnienie neolityzacji Pomorza Gdańskiego w aspekcie nowych odkryć archeologicznych między Wierzycą a Wisłą*, (w:) *IX Sesja Pomorzoznawcza, Gdańsk, 22–23 III 1984. Materiały*, red. A. Szymańska, Gdańsk, s. 10–19.
1998 *Najstarsze osadnictwo neolityczne w rejonie Jeziora Rokickiego* [Sum.: Early Neolithic Settlement in the Region of Lake Rokickie], „Pomorania Antiqua” t. XVII, s. 9–30.
- Galiński T.
2005 *Nowe materiały tzw. fazy wczesnopucharowej osadnictwa protoneolitycznego na Pomorzu*, „Folia Præhistorica Posnaniensia” t. XIII, s. 71–90.
- Gorczyca K.
1976 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pucharów lejkowatych na Pomorzu*, Poznań (maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu).
2005 *Kleczewska enklawa grobowców kujawskich. Zarys problemu*. „Folia Præhistorica Posnaniensia” t. XIII, s. 117–132.
- Hoika J.
1990 *Megalithic Graves in the Funnel Beaker Culture of Schleswig-Holstein*, „Przegląd Archeologiczny” t. 37, s. 53–119.
- Hodder I.
1984 *Burials, Houses, Women and Men in the European Neolithic*, (w:) *Ideology, Power and Prehistory*, eds. D. Müller, C. Tilley, Cambridge.
1990 *The Domestication of Europe*, Oxford.
1999 *Megaliths – production and reproduction*, (w:) *Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven*, ed. K.W. Beinhauer u.a., Weissbach, s. 29–36.
- Ilkiewicz J.
2001 *Nieznane groby megalityczne w dolinie Radwi (Mostowo, gm. Manowo, stanowiska 1 i 2)*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne” t. 23, s. 147–153.
- Jankowska D.
1975 *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Łupawie, pow. Słupsk (stanowisko 15)*, „Sprawozdania Archeologiczne” XXVII, s. 27–42.
1980 *Kultura pucharów lejkowatych na Pomorzu. Grupa łupawska* [Zus.: Die Trichterbecherkultur in Mittelpommern], Poznań.
1990 *Spoločności strefy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji* [Zus.: Gemeinschaften des südwestlichen Ostseeraums in der Neolithisierungszeit], Poznań.
- Jażdżewski K.
1970 *Związki grobowców kujawskich w Polsce z grobami megalitycznymi w Niemczech północnych, w Danii i w krajach zachodnioeuropejskich* [Zus.: Die Verbindungen der kujawischen Gräber in Polen mit der Megalithgräbern in Norddeutschland, in Dänemark und in der westeuropäischen

- Ländern], „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria archeologiczna 17, s. 15–48.
- Koško A.
1976 *Przyczynek do badań nad genezą i rozwojem kujawskiej enklawy tzw. „grobowców bezkomorowych”*, „Archeologia Polski” t. 21, z. 2, s. 402–408.
- Kruk J., Milisauskas S.
1999 *Rozwój i upadek społeczeństw rolniczych neolitu* [Sum.: The Rise and fall of Neolithic Societies], Kraków.
- Kukawka S.
1997 *Na rubieży środkowoeuropejskiego świata wczesnorolniczego* [Sum.: On the Boundary of the Early Agrarian World. The Communities of Chelmno-Land from IV thousand years BC], Toruń.
- Midgley M.
1985 *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*, Oxford, BAR, IS 259.
- Sherratt A.
1990 *The genesis of megaliths monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe*, „World Archaeology” 22, s. 147–167.
- Sprockhoff E.
1967 *Atlas der Megalithgräber Deutschlands*, t. 2, Mecklenburg – Brandenburg – Pommern, Bonn.
- Weber A.
1983 *Studia nad obrzędkiem pogrzebowym grupy łupawskiej kultury pucharów lejkowatych*, Poznań.
- Wierzbicki J.
1992 *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Łupawie woj. Słupsk, stanowisko 2* [Zusammenfassung], Poznań.
1998 *Dynamiczny model łupawskiego mikroregionu osadniczego (ŁMO) ludności kultury pucharów lejkowatych* [Zus.: Das dynamische Model Łupawer Siedlungsregion von Bevölkerung der Trichterbecherkultur], „Acta Archaeologica Pomoranica” I, Szczecin, s. 53–68.
1999 *Łupawski mikroregion osadniczy ludności kultury pucharów lejkowatych* [Zus.: Łupawa-Siedlungsmikroregion der Bevölkerung der Trichterbecherkultur], Poznań.
- Wiślański T.
1984 *Bezkomorowe grobowce neolityczne na Ziemi Pyrzyckiej, (w:) IX Sesja Pomorzoznawcza, Gdańsk 22–23 III 1984 r. Materiały*, red. A. Szymańska, Gdańsk, s. 20–24.
- Wojciechowski W.
2005 *Grobowce megalityczne na przedpolu Sudetów*, „Folia Prachistorica Posnaniensia” t. XIII, s. 161–173.

ZUR HERLEITUNG DER POMMERSCHEN KAMMERLOSEN GROSSSTEINGRÄBER DER TRICHTERBECHERKULTUR

Zusammenfassung

Die kammerlosen Großsteingräber sind eine spezielle Megalithform, welche besonders für die Ostgruppe der Trichterbecherkultur (TBK) typisch ist. Sie sind aus großen Steinblöcken errichtet, welche eine rechteckige, trapezoide oder dreieckige Einfassung einer Erd- oder einer Stein-Erde-Aufschüttung bilden. Ausmaße, Konstruktion der Einfassung, Ab- oder Anwesenheit zusätzlicher Konstruktionen unter der Aufschüttung, die Art der Erdgewinnung, die Methode der Aufschüttung, wie auch Form und Anzahl der Gräber sowie der gewählte Bestattungsritus sind Merkmale, welche die einzelnen Grabbauten unterscheiden. Die meisten sehr großen Anlagen mit 100 m überschreitender Länge gehören, nach dem gegenwärtigen Forschungsstand, zu der Gruppe von Gräbern, welche langdreieckige Einfassungen aufweisen. Unter den trapezoiden befinden sich

sowohl kleine Grabbauten mit Längen von 13 bis 20 m, als auch größere, die 60 m erreichen. In der europäischen Archäologie werden gelegentlich auch andere Anlagen mit langen Aufschüttungen, die manchmal eine Holzeinfassung, eine nichtmegalithische Steineinrahmung oder beides zusammen besitzen, als kammerlose Grabbauten bezeichnet.

Die kammerlosen Großsteingräber aller Typen sind in West-, Nord- und Mitteleuropa sowie auf den britischen Inseln nachgewiesen. Sie konzentrieren sich besonders in Niedersachsen, in Mittel- und Nordjütland sowie in Polen. Geographisch am weitesten verbreitet sind trapezoide Anlagen. Rechteckige treten hauptsächlich westlich der Oder auf, die dreieckigen sind nahezu ausschließlich für Kujawien und den angrenzenden Teil Großpolens charakteristisch, weshalb sie als kujawische Großsteingräber bezeichnet werden (Meiner Ansicht nach sollte der Begriff ausschließlich für die dreieckige Form reserviert bleiben).

Im Bereich der Ostgruppe der TBK sind außerhalb Kujawiens kammerlose Großsteingräber in Niederschlesien, im Kulmer Land sowie in Pommern belegt. Sehr intensive Devastierungsprozesse führten zur Zerstörung der Mehrheit dieser Anlagen und erschweren Schätzungen ihrer ursprünglichen Anzahl. Deshalb ist auch nicht sicher, ob das locker gestreute Auftreten der Großsteingräber ihrer tatsächlichen Verbreitung entspricht. Neue Entdeckungen beweisen, daß wir in dieser Hinsicht keinen völligen Überblick haben. Jedoch ist bekannt, daß sie im europäischen Rahmen am häufigsten in Pommern vertreten waren (noch im 19. Jh. gab es über 300) sowie in Kujawien (wenigstens 260). Das berechtigt zur Anerkennung der kammerlosen Großsteingräber als grundlegendes Kennzeichen der Ostgruppe der TBK.

In Pommern konzentrieren sich diese Gräber im Gebiet der unteren Oder und am Oderhaff, im Pyritzer Gebiet und im Flußgebiet der Łupawa. Kleinere, wenige Anlagen zählende Konzentrationen oder einzelne Gräber treten in der Umgebung von Koszalin und Sławno auf. Alle bislang untersuchten Anlagen zeichnen sich durch folgende Merkmale aus:

- Die Form der Einfassung ist nahezu trapezoid, sehr selten rechteckig. Die Anlagen der Łupawa-Gruppe besitzen häufig eine charakteristische bogenförmige Stirnseite.
- Trotz der Erreichbarkeit von größeren Steinblöcken wählte man zur Einfassungskonstruktion selten Steine von mehr als einem Meter Höhe aus. Die Steine wurden dicht beieinander in die Erde gesetzt, was keine zusätzliche Wandabdichtung verlangte und man bemühte sich darum, eine zum Gipfel verlaufende Linie des oberen Einfassungsrandes zu erhalten.
- Die Innenfläche war in Sektoren quergeteilt. Es kommen auch andere Fälle der Einteilung mit Hilfe von Setzungen von Steinen vor, deren Größen denen aus der Einfassung vergleichbar sind oder nur unwesentlich geringer. Außerhalb, im Bereich der Stirnseite von größeren Anlagen, treten Steinbänke auf.
- Die Aufschüttung besteht aus zwei Schichten, einer unteren aus halb so großen Steinen, wie die Einfassungsblöcke, die in mehreren Schichten als Pflaster gelegt wurden, und einer oberen aus Erde. Wahrscheinlich war die Gesamthöhe der Aufschüttung nicht allzu imponierend.
- Für die pommerschen Großsteingräber ist Biritualismus typisch. Die Grabformen sind differenziert, von holzverschalteten Gruben über Gruben mit Steineinfassung und –pflastern bis hin zu Schichtenbestattungen.
- Die Beigabenausstattung kann reich sein oder völlig symbolisch.
- In der Umgebung der Einfassung oder unter ihr können nicht mit Bestattungen in Verbindung stehende Keramik deponierungen auftreten.

Die pommerschen Großsteingräber werden nach dem gegenwärtigen Forschungsstand zwischen 3250 und 2700 v.u.Z. (konv.) datiert. In der Łupawa-Gruppe treten zwei Phasen größerer Bauintensivität auf: Phase ŁII (3150–3050 v.u.Z.) und Phase ŁIVa (2850–2700 v.u.Z.). Die untersuchten Nekropolen in Westpommern sollte man eher mit der zweiten Phase synchronisieren.

Die kammerlosen Anlagen in Pommern könnten sowohl ihre eigentliche Funktion erfüllt haben, wie auch – im Falle einzeln auftretender Objekte – die von Grenzpunkten, welche den Einzugsbereich eine Population markierten, oder sogar die von Wegweisern auf Kommunikationsrouten. Da jedoch keines der einzeln liegenden Objekte untersucht wurde, ist schwer zu sagen, ob sie auch Gräber waren. Die Form der Einfassungen pommerscher Anlagen sowie auch ihre Ausmaße ähneln eher dem, was wir jenseits der Oder und in Niederschlesien beobachten können. Es gibt in Pommern keine Nachweise von Megalithgräbern mit dreieckigen Einfassungen, wie sie für die Objekte in Kujawien typisch sind. Jedoch zeigen einige pommersche Anlagen Ähnlichkeiten zu

den Mustern in Kujawien (sie haben eine in charakteristischer Weise abgesenkte Längswand). Weitaus mehr formale Bezüge kann man zu den Objekten an der Niederelbe und in Jütland herstellen. Sie sind beispielsweise in der Art der Aufschüttung und in der Sitte der Gliederung des Inneren in mehrere Teile zu sehen. Die Vorlagen für die rechteckigen Einfassungen sind wohl auch im Westen zu suchen, wo diese Form sehr häufig ist, genauso ist der Biritualismus dort weitaus geläufiger.

Das in den Gräbern Pommerns auftretende Keramikmaterial besitzt bestimmte Merkmale, die mit der breit verstandenen nördlichen Gruppe der Trichterbecherkultur und besonders mit dem Stil an der Elbe zu verbinden sind. Sehr deutlich sind sie in der Łupawa-Gruppe. Gleichzeitig fehlt in diesen Anlagen, die einige am besten erhaltene und nach Importen aussehende Gefäße bargen, Keramik mit „Tieflands“-Merkmalen.

Die Anlagen aus Kujawien datieren nach den neuesten Schätzungen in die frühe Phase der Trichterbecherkultur (ca. 3500–2800 v.u.Z.). Das älteste Megalithgrab der Łupawa-Gruppe (Nr. 2 von Łupawa, Fpl. 15) datiert J. Wierzbicki schon um ca. 3150 v.u.Z., d.h., vor das Auftreten von kulturellen Impulsen aus der Tieflandszone. Die Łupawa-Anlagen, welche Ähnlichkeiten zu den kujawischen Gräbern aufweisen, werden um ca. 2850–2600 v.u.Z. datiert, als im Gebiet von Kujawien im Prinzip schon derartige Anlagen nicht mehr errichtet wurden. Die Datierung kammerloser Megalithgräber in Westeuropa ist wenig präzise. Die Anlagen im Gebiet der Niederelbe könnten nach J. Wierzbicki um 3250 v.u.Z. entstanden sein. Er zeigt überzeugend auf, daß die Wurzeln der Łupawa-Gruppe sich in diesem Gebiet befinden, genauer in der Region Lauenburg-Stormarn im südlichen Holstein. Genauso kann man der These von der westlichen Herkunft der Idee kammerloser Gräber und der erst viele Jahrhunderte später stattfindenden Übernahme bei leichter Modifizierung unter Einfluß aus der Tieflandszone beistimmen.

Man bekommt den Eindruck, daß die Hypothese von der Verbindung kammerloser Megalithgräber mit Langhäusern allgemein auf Akzeptanz stößt. Nach J. Hodder erschienen diese Gräber unabhängig voneinander in zwei Regionen Europas, in der Enklave in Kujawien und am Rhein, von dort breiteten sie sich nach Norden und Westen aus und markieren in Europa direkt das spät- und epibandkeramische Besiedlungsgebiet. Das soll mit der Ausbreitung der Gemeinschaften verbunden sein, welche Anteil am Systemtransformationsprozeß hatten, innerhalb dessen Haus und Siedlung aufhörten, die Funktion als gemeinschaftlichen Sammelpunkt zu erfüllen. Im Ergebnis soll, auf dem Wege recht komplizierter Denkprozesse, dem Haus die Bedeutung für die Lebenden genommen und diese auf das Haus für die Toten übertragen worden sein, zu denen man weggeht und auf diese Art man gleichzeitig zur Gemeinschaft zurückkehrt.

Die Frage der formalen Ähnlichkeiten zwischen trapezoiden Gräbern und den Langhäusern der Bandkeramik betrachtet J. Hodder global und berücksichtigt nicht den Fakt, daß die größte Ähnlichkeit zwischen den Häusern der Brześć-Kujawien-Kultur und den Gräbern mit trapezoiden Einfassungen besteht, die in der Region von Kujawien wiederum sehr selten sind. Dagegen sind von der Rössener Kultur neben trapezoiden Häusern auch rechteckige Bauten bekannt, welche in Form und Bauspezifika den Häusern der Linienbandkeramik nahe stehen, sowie die sehr spezifischen „schiffsförmigen“ Häuser. Das könnte bedeuten, daß sich die Erbauer der Megalithgräber nicht getreu an die Vorbilder hielten. Auch paßt die Hypothese einer Gruppe von „Totenhäusern“ bedeutend besser zu den Kammergräbern, welche, als Mehrfachbestattungsplätze über Generationen benutzt, unzweifelhaft im Gruppengedächtnis als deutliche Bezugspunkte existierten. Damit waren die kammerlosen Anlagen im Prinzip nicht zum häufigen Gebrauch bestimmt und manchmal waren auf keinen Fall als Bestattungsplätze errichtet worden.

Übereinstimmend mit einer anderen Theorie von J. Hodder war eine der wichtigsten Ursachen der gesellschaftlichen Transformation von den Fischern/Sammlern zu den Bauern ideologischer Natur. Da das damalige verpflichtende Ritual sämtliche Tätigkeiten und menschliche Verhaltensweisen regulierte und eine mit ihnen untrennbare Einheit bildete, muß die Annahme einer neuen Weltsicht Hand in Hand mit neuen wirtschaftlichen Lösungen gehen. Diese These erklärt wohl am besten den im Tiefland einsetzenden Neolithisierungsprozeß, was aber nicht bedeutet, daß in diesen Prozessen nicht auch andere wirtschaftliche und gesellschaftliche Faktoren eine Rolle spielten. Sie hat jedoch dann Sinn, wenn das gesamte „ideologisch-wirtschaftliche Paket“ in Gänze übernommen wurde, wenn das Abgehen von den Ritualen im Bewußtsein der damaligen Menschen mit irgendwelchen Unglücken verbunden wurde (S. Kukawka). Damit zeigen die Gemeinschaften der Trichterbecherkultur, aber auch die der anderen europäischen Becherkulturen, in der geistigen Sphäre weitgehende

Wandlungen in Hinsicht auf das bandkeramische Modell, was besonders eben bei den Bestattungssitten sichtbar wird. Von Beginn ihrer Existenz an sind sie keine Nachahmer, sondern kommen zu eigenen Lösungen. Im archäologischen Material der Frühphase der Trichterbecherkultur fassen wir keine Spuren eines Zeitraumes, in welchem das neue System unwirksam adaptiert und verändert worden wäre.

Im Licht des Vorgenannten scheint die Frage der immer häufiger entdeckten bzw. reinterpretierten Palisadengrabbauten der Trichterbecherkultur ungeheuer bedeutsam. Besonders wichtig ist ihr Auftreten im Schwarzerdegebiet Kujawiens, wo die Besiedlung der frühen Trichterbecherkultur außergewöhnlich dicht ist. Die Analogien zwischen den Langhäusern der Bandkeramik und den Grabbauten mit Holzeinfassung sind entschieden enger. Dem Gedankengang Hodders folgend, kann man die Errichtung hölzerner Totenhäuser durch eine sich ausbreitende Gruppe als ein Versuch der Berichtigung der formalen und rituell-magischen Anforderungen in schon ungeeigneten Realitäten erklären. Die nächste Etappe dieses Fortschritts könnte die Entscheidung gewesen sein, Steinobjekte als länger bestehende Anlagen zu errichten und ihr monumentaler Charakter könnte Rekompensierung der nicht einhaltbaren Regeln sein. Leider ist gegenwärtig das chronologische Verhältnis zwischen den hölzernen und den steinernen Objekten unbekannt.

Übersetzt von Jan Schuster